

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

В. Є. Виноградова

**ГЕНЕЗА
ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ
ВИДАТНИХ НАУКОВЦІВ
(В. І. Вернадського, І. І. Мечникова,
К. Д. Ушинського)**

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2020

**УДК 159.954 – 043.86:[929:001]
В49**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Таврійського національного університету
імені В. І. Вернадського Міністерства освіти і науки України
(протокол № 6 від 03.03.2020 р.)*

Рецензенти:

*В. О. Моляко, доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України;*

О. В. Костюченко, доктор психологічних наук, доцент.

Виноградова, В. Є.

В49 Генеза творчих здібностей видатних науковців (В. І. Вернадського, І. І. Мечникова, К. Д. Ушинського) : монографія / В. Є. Виноградова. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. – 238 с.

ISBN 978-617-7910-28-1

У монографії висвітлені особливості творчого потенціалу та здібностей видатних науковців у онтогенезі, їх зміст, структура на різних вікових етапах у світлі освітніх, виховних завдань, а також суспільних потреб. Розглядаються соціально-економічні та політичні умови, аналізується вплив сім'ї та освітніх установ на розвиток творчих здібностей В. І. Вернадського, І. І. Мечникова, К. Д. Ушинського. Видання має стати у пригоді викладачам вищих навчальних закладів, вчителям, вихователям, а також студентам та аспірантам.

УДК 159.954 – 043.86:[929:001]

ISBN 978-617-7910-28-1

© В. Виноградова, 2020
© Видавництво Ліра-К, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ	
1.1. Основні підходи до вивчення творчих здібностей у зарубіжній та вітчизняній психології	10
1.2. Методологія та методи дослідження творчих здібностей	26
1.3. Структура особистості у дослідженні вітчизняних та зарубіжних науковців	34
1.4. Чинники формування творчих здібностей особистості	54
1.5. Вплив суб'єкт-суб'єктної взаємодії на становлення творчих здібностей особистості	66
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ I	77
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ НАУКИ	
2.1. Значення макрофакторів у розвитку особистості та її творчого потенціалу	79
2.2. Макросередовище як фактор розвитку особистості К. Д. Ушинського	89
2.3. Вплив факторів соціального спектру на формування особистості І. І. Мечникова	96
2.4. Вплив соціально-політичної ситуації в країні на становлення поглядів В. І. Вернадського	104
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ II	112
РОЗДІЛ III. РОЛЬ СІМ'Ї У РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Формування та розвиток творчих здібностей особистості в сім'ї	114
3.2. Особливості сімейного виховання у родині Ушинських	132

3.3. Сім'я як основний осередок формування особистості	
І. І. Мечникова	138
3.4. Особливості виховання та розвитку	
В. І. Вернадського у родині	143
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ III.....	152

**РОЗДІЛ IV. ДИНАМІКА ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ
В ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОМУ
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

4.1. Освіта як фактор розвитку творчих здібностей особистості.....	154
4.2. Вплив освітнього середовища на становлення особистості К. Д. Ушинського	169
4.3. Формування творчих здібностей І. І. Мечникова у роки навчання	182
4.4. Значення навчання у розвитку здібностей В. І. Вернадського	193
ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ IV	205

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК	208
---------------------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	212
---	------------

ВСТУП

Вивчення проблеми розвитку творчих здібностей має досить тривалий шлях. У ХХІ столітті вона отримала новий розвиток у дослідженнях українських та зарубіжних науковців. У сучасному світі багато робітничих функцій нетворчого характеру замінили робототехнікою. І надалі цей процес буде прискорюватися. Місце людини у суспільстві та соціальних досягненнях вимагає ще більшого творчого потенціалу та реалізації кожної особистості. Отже, постановка проблеми розвитку творчості в сучасних технологічних умовах набуває нового значення та вимагає від суспільства пошуку механізмів, які значно можуть вплинути на пізнання, формування і реалізацію творчої сутності людини.

Гене́за творчих здібностей хвилює науковців усіх часів та континентів. Сьогодні науковці вивчають не лише питання розвитку загальних та спеціальних здібностей, а також намагаються визначити основні механізми розвитку креативного мислення у дітей і дорослих та створити модель за допомогою якої можна чітко крок за кроком розвивати творчі здібності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного узагальнення й уточнення методологічних основ проблеми розвитку творчих здібностей (загальна психологія), здійснення історико-психологічного аналізу її науковоконцептуальних, суспільно-ціннісних й особистісних чинників (історія психології) і побудови оптимального навчально-виховного середовища, в якому відбувається ефективний розвиток здібностей та обдарованості (вікова та педагогічна психологія). Створення умов для раннього виявлення і розвитку творчих здібностей є однією з пріоритетних задач модернізації національної освіти, яка на практиці часто лишається орієнтованою на так званого середнього учня. Творчі здібності як інтегральна властивість індивідуальності визначається високим рівнем розвитку її здібностей і вивчається у контексті дослідження розвитком вмінь та навичок, особистісних якостей особистості (Н. С. Лейтес, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн, Б. М. Теплов), стильових особливостей (О. В. Лібін, В. С. Мерлін) стратегіальної специфіки діяльності (В. О. Моляко, Т. М. Титаренко) та спрямованості особистості (Л. І. Божович, О. М. Леонтєв).

Запит суспільства на творчі прояви особистості у різних сферах продовжує зростати, що вимагає розвиток творчих здібностей особистості з народження впродовж всього життя. Тому необхідним є дослідження проблеми розвитку творчих здібностей особистості у генезисі, що відображає динаміку проявів творчості та позитивні тенденції розвитку її потенціалу.

Необхідно відмітити, що актуальність проблеми творчого розвитку особистості молодшої людини сьогодні усвідомлюється настільки, що є авангардною в усіх державних документах про освіту, виступах осіб, які безпосередньо причетні до розвитку системи освіти. Але у вирішенні цієї проблеми є багато труднощів. По-перше, здатність людини до творчості не характеризується якоюсь однією конкретною здібністю (виключаємо тут випадки прояву яскравої обдарованості: музичної, художньої тощо). Це інтегративна якість особистості, яка відображає її особливу внутрішню структуру: спрямованість, певні психічні процеси, характерологічні якості, уміння. Природжене і набуте виступає тут у діалектичній єдності і нерозривному зв'язку. Дослідники проблеми творчості, як правило, під поняттям «творчі здібності», розуміють синтез властивостей і особливостей особистості, які характеризують ступінь її відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і обумовлюють рівень результативності (продуктивності) такої діяльності. Тому, більш коректно, на думку сучасних психологів, використовувати термін «творчі можливості». Головною ознакою творчої особистості вважаються її творчі якості, тобто індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання.

У сучасній Україні це питання вивчають такі науковці, як: Г. О. Балл, І. М. Біла, П. П. Горностай, В. О. Моляко, О. Л. Музика, Л. П. Міщиха, В. В. Рибалка, В. А. Роменець, С. О. Сисоева та ін. Однак, серед психологів немає єдиної позиції щодо формування та розвитку творчих здібностей. Частина науковців вважають, що творчі здібності та креативність є тотожними поняттями, які не залежать від інтелекту (Дж. Гілфорд, Г. Грубер, Я. Пономарьов, К. Тейлор, П. Торренс); інші, навпаки, проводять кореляцію між високим рівнем інтелекту та творчими здібностями (Г. Айзенк, Д. Векслер, Р. Стернберг); ще частина науковців вважають, що головними для прояву творчих здібностей є мотивація,

індивідуально-психологічні особливості, емоційні стани тощо (Д. Богоявленська, А. Маслоу, А. Олох).

Отже, розроблені теорії і концепції розвитку творчих здібностей у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці потребують систематизації чинників її розвитку, а також встановлення такої їх своєрідності, що забезпечить цілісне розуміння проблеми. Це передбачає вивчення історичних зв'язків концептуальних положень, що розкривають перспективи подальших досліджень.

Однак, незважаючи на численні роботи, присвячені проблемам розвитку творчих здібностей, обдарованості, спеціального дослідження, на нашу думку, потребують механізми розвитку творчих здібностей у видатних науковців.

Однією з суттєвих прогалин історії вітчизняної психології полягає у недостатньому висвітленні психологічних факторів розвитку особистостей відомих науковців таких як: Володимир Іванович Вернадський (1863 – 1945), Ілля Ілліч Мечников (1845 – 1916), Костянтин Дмитрович Ушинський (1824 – 1870).

Є потреба в дослідженні творчості В. І. Вернадського, який зробив неоціненний внесок у розуміння природи наукової творчості. Загальний аналіз у дисертаційних дослідженнях наукової спадщини В. І. Вернадського у філософській та педагогічних сферах зробили наступні дослідники: Ю. В. Соколова «Козволюционное развитие природы и общества в концепции ноосферы В. И. Вернадского» (1997), А. В. Лещенко «Проблеми виховання і освіти у творчій спадщині В. І. Вернадського» (2000), С. В. Машкіна «Педагогічна діяльність В. І. Вернадського у вищих закладах освіти (кінець ХІХ початок ХХ століття)» (2000), В. М. Поздняков «Наука і освіта в ноосферній концепції В. І. Вернадського» (2006), О. О. Андреев «Логіка і методологія науки в творчості В. І. Вернадського» (2007). Щодо поглядів на біосферу і перетворення її в ноосферу, внесли помітний вклад Г. Волинка, Т. Гардашук, А. Гіляров, Ф. Гіренок, Е. Гірусов, В. Казначеев, Ф. Канак, М. Кисельов, В. Крисаченко, І. Круть, І. Лісеев, О. Митропольський, М. Моїсеев, С. Мороз, І. Огородник, Ю. Одум, Н. Реймерс, К. Ситник, І. Фролов, А. Урсул, О. і Ф. Яншини та багато інших. У працях цих авторів здійснюється спроба всебічно розкрити сутність ноосферних перетворень, аналізуються методологічні особливості та евристичний потенціал концепції ноосфери, відстежується зв'язок ноосферних досліджень

з різними дисциплінами в структурі сучасної науки, а також з іншими формами духовної культури. Однак, психологічний напрямок досліджень залишився поза увагою, так як у наукових дослідженнях здебільшого висвітлювались концепція ноосфери та педагогічна діяльність В. І. Вернадського.

Дослідженням спадщини К. Д. Ушинського присвятили дисертаційні роботи з педагогічного напрямку такі науковці: І. М. Бакаленко «Використання спадщини Ф. І. Буслаєва, К. Д. Ушинського та І. І. Срезневського у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників» (2000), Ю. М. Корнейко «Висвітлення зарубіжного педагогічного досвіду в творчій спадщині К. Д. Ушинського» (2007), В. А. Пікінер «Розвиток педагогічних ідей К. Д. Ушинського у практиці сучасного дошкільного закладу» (2008), М. Л. Ваховський «Педагогічні ідеї Г. Манна та К. Ушинського: порівняльний аналіз» (2009), І. В. Волошанська «Дитина як суб'єкт виховання у спадщині К. Д. Ушинського» (2009), Н. І. Калита «Виховний ідеал у педагогічній спадщині Костянтина Ушинського» (2009). Тобто, спадщина К. Д. Ушинського розглядалась у педагогічній сфері. Науковій спадщині І. І. Мечнікова не присвячені дисертаційні дослідження українських науковців.

Отже, можна відмітити, що перервано теоретико-методологічний зв'язок між працями В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова, К. Д. Ушинського й сучасними вченими, хоча їх науковий внесок з розвитку психологічної науки може зайняти вагоме місце у вітчизняній науці. Також сучасна психологія пропонує декілька моделей розвитку творчих здібностей. Однак, не розроблена модель, створена на підставі аналізу життєдіяльності українських всесвітньо відомих науковців. На нашу думку, це дало б нові можливості в розвитку творчих здібностей особистості. Зокрема, створення моделі розвитку творчих здібностей В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова та К. Д. Ушинського.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати закономірності генези творчих здібностей особистості та визначити чинники розвитку творчих здібностей на основі аналізу життєдіяльності видатних науковців.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання:**

1. Дослідити феномен творчих здібностей особистості та проаналізувати теоретико-методологічні засади досліджень у психологічних працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

2. Дослідити ціннісно-особистісний компонент розвитку творчих здібностей В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова та К. Д. Ушинського.

3. Дослідити соціально-психологічні, політичні та економічні умови становлення та розвитку видатних науковців.

4. Визначити чинники формування та розвитку творчих здібностей протягом життя.

5. Визначити роль сімейного виховання у становленні обдарованої особистості.

6. Проаналізувати вплив членів сім'ї Вернадських, Ушинських, Мечникових на розвиток здібностей видатних науковців.

7. Дослідити особливості умов розвитку творчих здібностей відомих науковців.

Об'єкт дослідження: генеза творчих здібностей особистості.

Предмет дослідження: психологічні закономірності та чинники розвитку творчих здібностей видатних особистостей.

Методологічна основа дослідження. Для досягнення мети наукового дослідження та розв'язання поставлених завдань необхідно застосовувати класичну психологічну традицію розгляду знання і методологічних засобів у контексті суб'єктно-суб'єктних відносин. На підставі системного методу феномен творчості В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова, К. Д. Ушинського розглядався як складна, самоорганізована, динамічна система, становлення і розвиток якої обумовлені соціокультурними і когнітивними чинниками. За допомогою біографічного методу простежено генезу методологічних поглядів В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова, К. Д. Ушинського. Аналіз літератури та виокремлення особливостей методологічного доробку В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова, К. Д. Ушинського ґрунтувалися на аналітичному методі та принципах компаративістики.

Наукова спадщина видатних діячів української науки В. І. Вернадського, І. І. Мечнікова, К. Д. Ушинського вражає своєю геніальністю. Однак, поза увагою залишається питання розвитку цих постатей у дитячі та юнацькі роки, а також формування їх як творчих особистостей. Постає питання про вивчення життєвих подій, передумов розвитку наукового таланту, які вплинули на розкриття їхнього творчого потенціалу. Безумовно, наукові доробки цих вчених нерозривно пов'язані з основними етапами їхнього життєвого шляху. Виходячи з вищезазначених чинників, розглянемо розвиток особистостей науковців у період їх зростання та становлення як фахівців, який, безсумнівно, вплинув на формування їх творчих здібностей.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ

1.1. Основні підходи до вивчення творчих здібностей у зарубіжній та вітчизняній психології

Питання розвитку творчих здібностей досліджується вже не одне десятиліття і, навіть століття. Проблема генези творчих здібностей хвилює науковців усіх часів та континентів. Сьогодні проблема розвитку творчих здібностей людини належить до числа провідних психолого-педагогічних проблем. У наш час науковці вивчають не лише питання розвитку загальних та спеціальних здібностей, а також намагаються визначити основні механізми розвитку креативного мислення у дітей та дорослих, створити універсальну модель за допомогою якої можна чітко, крок за кроком, розвивати творчі здібності.

Якщо звернутися до витоків дослідження здібностей, то одним з основоположників є С.Л. Рубінштейн. Також ці питання вивчали такі видатні науковці, як: Б. М. Теплов, Н. С. Лейтес, В. М. Дружинін, О. М. Леонтьєв, В. Д. Шадриков, Н. І. Чуприкова, Є. П. Ільїн, Д. Векслер, Р. Уайсберг, Д. Б. Богоявленська, М. Є. Богоявленська. У сучасній Україні це питання вивчають такі науковці, як: Г. О. Балл, І. М. Біла, П. П. Горностай, В. В. Клименко, В. О. Моляко, О. Л. Музика, Л. П. Міщиха, В. В. Рибалка, В. А. Роменець, С. О. Сисоева та ін. Однак, не існує єдиної моделі розвитку творчих здібностей особистості. Постає потреба в аналізі існуючих теорій, їх систематизації та визначенні основних положень, які б їх об'єднали.

Кожен з науковців, хто займався дослідженням творчих здібностей, зробив певний внесок у розвиток теорії творчості. Проаналізуємо основні підходи відомих теорій та зосередимо увагу на особливостях та відмінностях розвитку творчих здібностей.

Питання дослідження феномену здібностей виникло ще в період античності в процесі поділу праці. Уже в ті часи почали

формування двох підходів до розуміння природи здібностей: з одного боку їхня вродженість, з іншого – залежність від зовнішніх умов. Ці тези можна дослідити у філософських міркуваннях Платона й Аристотеля. Також до цієї думки прийшов лікар Хуан Уарте. Ще у XVI столітті вперше в історії психології він написав книгу «Дослідження здібностей до наук». В цій роботі ставилося завдання вивчити індивідуальні відмінності між людьми з метою визначення їх придатності до конкретних професій. У своєму дослідженні Х. Уарте ставив чотири основні питання: якими якостями володіє людина, що робить її здібною до однієї науки і не здібною до іншої; які види здібностей спостерігаються в людському роду; які мистецтва і науки відповідають кожній здібності; за якими ознаками можна визнати відповідне дарування. Він вважав, що основними здібностями є уява, пам'ять та інтелект. Кожна з цих здібностей пояснювалась відповідним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані головні соки. Відповідно до цього вчений аналізував різні науки та види мистецтва, де могли б використовуватись ці здібності. У подальшому він намагався проаналізувати діяльність різних представників професій, таких, як: полководець, теолог, лікар, юрист та інших. Він вважав, що особливо важливо встановити зовнішні ознаки, які могли б допомогти виявити ті чи інші якості мозку, що визначають характер дарування. Також Х. Уарте вважав за необхідне створити професійний відбір в державному масштабі відповідно до здібностей особистості. На його думку «для того, щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, яка більш всього підходить до його природного дарування, государеві слід було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, які відкрили б у кожного його дарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту галузь знання, яка йому підходить» [348].

Філософ Т. Гоббс у 1651 р. стверджував, що насправді природа створила людей рівними у відношенні фізичних і розумових здібностей. Що ж стосується розумових здібностей, то він знаходив в цьому навіть більше рівності серед людей, ніж у відношенні фізичної сили.

К. А. Гельвецій у книзі «Про людину, її розумові здібності та її виховання» одну з глав назвав «Виховання всемогутне», а іншу – «Усі люди зі звичайною нормальною організацією володіють

однаковими розумовими здібностями». Він вважав, що від народження всі люди рівні, а розвиток здібностей залежить від виховання. К. Гельвецій підкреслював наступну тезу: «Локк і я стверджуємо: нерівність розумів є результатом відомої причини, і ця причина – різниця у вихованні» [102]. На той час ця думка була доволі смілива та оригінальна.

Потрібно зазначити, що досить наблизився до сучасних уявлень про проблему задатків і здібностей Д. Дідро. Він зазначав, що людина не народжується нічим. Кожна людина народжується з відомою здібністю до чого-небудь.

Е. Фромм розглядав творчу здібність і творчу потребу (потреба і здібність дії, події) як провідні для особистості, досліджує спонукальні сили людини.

І. Беляєв розглядає здібності і потреби людини та їх співвідношення «в природно-органічному, соціально-особистісному та духовно-душевному аспектах». Змістовним внеском у розробку дослідження творчих здібностей є виявлення системного механізму становлення індивідуальної цілісності людини, що являє собою єдність поперемінно діючих парціальних механізмів, еволюційно-інволюційного і біфуркаційного [22].

У роботах О. Краєвої цілісний потенціал людини представлений як «діалектична єдність сутнісних сил: потреби і здібності – інтегральних складових потенціалу людини» [176]. Науковець зазначає двоаспектність потреби та здібності: потреба споживання і творення, здібність споживання і творення дозволила поглибити і принципово змінити погляд на потребу і здібності людини на основі тотожності. Потреба постає як внутрішній момент здібності, а здібності – як внутрішній момент потреби. У потребі розкривається її діяльна якість. У здібності – її самопокладання через задоволення однієї і виникнення іншої потреби.

Отже, необхідно відмітити, що філософські пошуки природи творчих здібностей призвели до розробки декількох теорій. Відповідно до генетичної теорії, здібності – це вроджені індивідуально-психологічні особливості людини, які передаються від батьків у спадок. Доказом вважається ранній прояв здібностей у дитини ще у 3 – 4 роки. На думку науковців, чисельні приклади проявів здібностей у ранньому віці, наявність високообдарованих династій, безумовно, вказують на важливу роль генетичного фактору. Однак інша група дослідників з даного питання